

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
FILOLOĢIJAS FAKULTĀTE
BALTISTIKAS NODAĻA
BALTU VALODU KATEDRA

43.

**Artura Ozola dienas
k o n f e r e n c e**

**ALVILS AUGSTKALNS (1907–1940)
UN BALTU VALODU PĒTNIECĪBA**

A N O T Ā C I J A S U N T Ē Z E S

RĪGA

2007. GADA 16.–17. MARTS

Konferences programmas komiteja:

Danguolė MIKULĒNIENĒ

Lietuviešu valodas institūts, Viļņa

Lidija LEIKUMA

Latvijas Universitāte

Pēteris VANAGS

Latvijas Universitāte, Stokholmas universitāte

Edmundas TRUMPA

Latvijas Universitāte

Saturs

Brigita Aleksejeva. Retorikas teorija par pareizas valodas nozīmi oratormākslā Senajā Grieķijā (Aristotelis <i>Retorika</i> , Dionīsijs Halikarnāsietis <i>Par vārdu sasaisti</i>).....	5
Rima Bacevičiūtē. Tarmiņ savaikos požymiai Klaipėdos krašto tarmēse.....	5
Laimute Balode. Valodnieku Reini Bērtuli jubilejas reizē atceroties.....	7
Maija Baltiņa. Alvils Augstkalns. Iecerētais. Sasniegtais. Paliekošais.....	7
Maigone Beitīņa. Ieskats Georga Elgera tekstu sintaksē.....	8
Ineta Bernota. Ieskats pirmajās latviešu valodā publicētajās pavāgrāmātās (1795–1883).....	8
Ieva Breņķe. A. Augstkalna rokrakstu materiāli par latviešu valodas pareizrakstību.....	9
Indrē Brokartaitē-Pladienē. Rytprūsių lietuvių laikraščio „Naujasis Tilžės keleivis“ (1924–1940) rašybos ypatybės.....	10
Brigita Bušmane. Alvila Augstkalna piezīmes <i>Sīki novērojumi</i> lasot.....	11
Ojārs Bušs. Par personvārda <i>Ojārs</i> cilmi.....	12
Bernd Gliwa. Litauisch <i>šeivą trinti</i> , lettisch <i>saiva</i>	15
Laura Katkeviča. Saistītārvārdu <i>ka, kā</i> un <i>kā</i> lietojums saliktā teikumā 17. gs. tekstos.....	16
Sarma Kļaviņa. Alvils Augstkalns, Ramave un „Ceļi“.....	16
Lidija Leikuma. Vēlreiz par <i>Dispositio imperfecti</i> (1732).....	19
Asta Leskauskaitē. Pietu aukštaičių <i>ō</i> kamieno daiktavardžiai darybos požiūri.....	21
Bronius Maskuliūnas. Atoninēs ģvardžių formas <i>Knygoje Nobažnystēs Krikščioniškos</i> (1653).....	22
Danguolė Mikulėnienė. Iš lietuvių tarmėtyros istorijos: Eduardo Volterio ir Kazimiero Būgos klausimynai (gretinamoji analizė).....	23
Lina Murinienė. Balsiņ kiekybės opozicija ir jos neutralizacija rytiniņ šiaurēs žemaičių tarmėje.....	24

Dzintra Paegle. Alvils Augstkalns un pareizrakstības komisija.....	25
Jurgis Pakerys. Dēl latvių kalbos veiksmažodžių su priesaga <i>–stīt</i> kilmės	25
Jānis Plaudis. Grieķismi viduslaiku latīņu valodā (jezuītu teksti Latvijas teritorijā XVII–XVIII gs.)	27
Vilija Sakalauskiene. Asmeņu pavadinimų darybinė motyvacija pietinių vakarų aukštaičių šiaurinėje šnektoje	27
Ilja Seržants. Par lingvistiskajiem sakariem starp senajiem latviešiem un krieviem (krivičiem).....	29
Valentīna Skujiņa. Salikteņu formas izvēle un rakstība G. Manceļa vārdnīcā „Lettus“ un krājumā „Phraseologia Lettica“	29
Inga Strungytė. XIX a. Rytų Prūsijos giesmyno <i>Wiffokies Naujes Giesmes arba Ewangeliški Pfalmi</i> ryšys su pietisto E. G. Woltersdorfo giesmių rinkiniais	30
Mindaugas Šinkūnas. Keletas smulkmenų apie Kleino giesmyno ir maldyno spausdinimą	31
Dzintra Šulce. Vecais Stenders – latviešu valodas leksikas bagātinātājs.....	31
Janina Švambarytė-Valužienė. Etnonimas tarmių žodynuose: vediniai ir semantika.....	32
Anta Trumpa. Latviešu valodas seno tekstu korpus un latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca vārdu semantisko pārmaiņu izpētē.....	34
Edmundas Trumpa. Par zilbes intonācijām Rucavas izloksnē	35
Nijolė Tuomienė. Dabartiniai Varanavo apylinkių vietovardžiai.....	36
Pēteris Vanags. <i>Erstlinge Lettischen Drucks</i> – Fīrekerā grafētika iespīestā veidā	37
Jolanta Wiśnioch. Piezīmes par latviešu valodas statīviem XVII gadsimta tekstos.....	38
Eglė Žilinskaitė. Par kādu ceļa izteikšanas līdzekli Mikaloja Daukšas <i>Postillā</i>	39

REFERĀTU ANOTĀCIJAS UN KOPSAVILKUMI PRANEŠIMŪ ANOTACIJOS IR SANTRAUKOS ANNOTATIONS & SUMMARIES

Brigita Aleksejeva (Latvijas Universitāte)

Retorikas teorija par pareizas valodas nozīmi oratormākslā Senajā Grieķijā (Aristotelis *Retorika*, Dionīsijs Halikarnāsietis *Par vārdu sasaisti*)

Ziņojumā tiks pievērsta uzmanība sengrieķu retorikas teorētiķu – Aristoteļa (4. gs. p. m. ē.) un Dionīsija Halikarnāsieša (1. gs. p. m. ē. – 1. gs. m. ē.) – atziņām par pareizas valodas nozīmi oratormākslā. Lai arī konferencē piedāvātā tēma nav saistīta ar baltu valodām, referāts sniegs ieskatu pareizas runas teorētisko nostādņu veidošanās procesā, raisot konferences dalībniekos pārdomas un secinājumus par ortogrāfijas attīstību diahroniskā aspektā. Sagatavojot ziņojumu, tiks aplūkotas Aristoteļa un Dionīsija atziņas par oratora runā lietojamās valodas pareizu izrunu (sengrieķu valodas fonētiskie un morfoloģiskie principi), dažādu vārdšķiru vārdu pareizrakstības nosacījumiem un nozīmi, vārdu atlases un teikumu konstrukciju veidošanas aspektiem. Uzmanība tiks pievērsta arī veidam, kādā autori apraksta jautājumus par pareizas valodas nozīmi un lietošanu.

Rima Bacevičiūtė (Lietuvių kalbos institutas)

Tarmių sąveikos požymiai Klaipėdos krašto tarmėse

Dabartinė buvusio Klaipėdos krašto tarminė situacija susiformavusi daugelio šnektų pagrindu. Dėl sudėtingų ir nepalankių istorinių aplinkybių buvusiuose vakarų aukštaičių ir vakarų žemaičių plotuose kalbama naujai susidariusiomis šnektomis, kurias pagal pagrindines ypatybes galima priskirti arba pietų žemaičių

(neskirstant, ar raseiniškių, ar varniškių), arba vakarų aukštaičių kauniškių patarmėms. Pietų žemaičiais laikytini tie šnektų atstovai, kurie kirčiuotame skiemenyje vietoj *ie*, *uo* taria diftongoidus *i*, *u*; vakarų aukštaičiais kauniškiais – tie, kurie šiuos garsus išlaiko sveikus. Kitos ypatybės abiejų patarmių atstovų kalboje dažnai sumišusios. „Vietinių“ gyventojų daugumą sudaro žmonės, gimę ir augę Klaipėdos krašte prieš Antrąjį pasaulinį karą. Jų socialinė, etninė ir tarminė kilmė yra labai marga – tėvai (arba vienas iš tėvų) dažniausiai atsikėlę iš Didžiosios Lietuvos. Besiformuojanti jų kalbos sistema patyrusi didelę vokiečių kalbos įtaką, perėmusi dalį artimesnių šnektų žemaičių ypatybių, tačiau išlaikiusi pagrindinius tėvų gimtosios šnektos bruožus. Gyventojų, kurie po karo buvo ištaisais kaimais atkelti į Klaipėdos kraštą iš kitų šnektų (daugiausia iš Dzūkijos arba Suvalkijos), kalboje yra užsikonservavęs savitas ypatybių sluoksnius, besiskiriantis nuo dabartinės jų gimtųjų šnektų situacijos.

Šio pranešimo tikslas – buvusiam aukštaitiškam plotui priklausančios pateikėjos kalbos analizės pavyzdžiu pabandyti aptarti tarmių sąveikos proceso ypatybes, nustatyti, kuris kalbos lygmuo kinta greičiausiai, kuris atsparesnis svetimos kalbinės aplinkos poveikiui. Abu pateikėjos tėvai, kilę iš vakarų aukštaičių kauniškių ploto, atsikėlę į Klaipėdos kraštą pateko į vokiečių kalbos įtakos sferą, be to, pateikėja nuo pat vaikystės bendravo su žemaitiškai kalbančiais bendraamžiais. Vis dėlto, galima daryti išvadą, kad dabartinėje jos kalboje dominuoja tėvų gimtųjų šnektų ypatybės, mažiau jaučiama žemaitiško kolorito, tačiau pasitaiko ir dėl vokiečių kalbos atsiradusių bruožų.

Laimute Balode

(Latvijas Universitāte / Helsinku Universitāte)

Valodnieku Reini Bērtuli jubilejas reizē atceroties

Bijušajam Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes dekānam Reinim Bērtulim šī gada maijā būtu 70 gadu jubileja (dzimis 1937. gada 10. maijā tag. Lietuvas teritorijā, Mažeikiu apr.). No dzīves viņš aizgāja 57 gadu vecumā (miris 1994. g. 19. februārī Rīgā), atstādams daudzas neīstenotas ieceres un nepabeigtus darbus.

Reiņa Bērtuļa piemiņai veltītajā ziņojumā īsi skarts docenta dzīves gājums, aspiranta gadi Viļņas universitātē, filoloģiskās intereses, darbība tulkošanas jomā. Īpaši uzsverams viņa ieguldījums baltu salīdzināmajā semantikā.

Kolēģu un studentu atmiņās Reinis Bērtulis palicis kā lielisks pedagogs, organizators, arī sabiedriski aktīvs cilvēks (visu mūžu dziedājis korī, vadījis Latviešu un lietuviešu vienības organizāciju).

Ziņojumā laikā klausītāji tiks iepazīstināti ar jauniegūtajiem materiāliem – ar R. Bērtuļa un viņa studiju biedra Viļņas universitātē saraksti.

Maija Baltiņa (Ventspils Augstskola)

Alvils Augstkalns. Iecerētais. Sasniegtais. Paliekošais

• A. Augstkalns ir spilgta personība ne vien latviešu valodniecībā, bet arī Latvijas kultūras vēsturē.

• Ar A. Augstkalna darbību saistāms latviešu literārās valodas vēstures pētniecības sistemātisks aizsākums.

• A. Augstkalna izveidotais literārās valodas periodizācijas modelis kļuvis par paraugu starpdisciplinārai pieejai pētījumos par rakstu valodas attīstību.

• A. Augstkalna ieskati par variantuma kategorijas izpausmi rakstu un runas valodā paturami vērā mūsdienu valodā sastopamo problemātisko parādību vērtējumā.

Maigone Beitiņa (Liepājas Pedagoģijas akadēmija)

Ieskats Georga Elgera tekstu sintaksē

Georgs Elgers (1585–1672) atšķirībā no laikabiedriem Georga Manceļa, Kristofera Fīrekera, Ernsta Glika, Jāņa Reitera bija katoļu garīdznieks; darbojies galvenokārt Daugavpilī. Viņa darbu iespiedumiem izmantota poļu rakstība. Varbūt viņa tulkojumos no latīņu valodas iespējama mazāka vācu valodas ietekme?

Referātā tiks analizētas nenoteiksmes sintaktiskās funkcijas – gan teikuma gramatiskajā centrā, gan pakārtojuma attieksmēs. Citu vārdformu sintaktiskā lietojuma izpēte ir stipri apgrūtināta, jo tekstā ir aplamas gan locījumu, gan verbu personu formu galotnes. A. Augstkalns G. Elgera valodu nosauc par „ķēmīgu sava laika radījumu“, taču arī Elgera tekstos var atrast 17. gs. latviešu valodas liecinājumus.

Tiks analizēts Elgera tulkoto „Evangelia toto anno ..“ 1672. gada teksts.

Ineta Bernota (Liepājas Pedagoģijas akadēmija)

Ieskats pirmajās latviešu valodā publicētajās pavārgrāmatās (1795–1883)

Latviešu valodā ir maz pētījumu par kulinārijas terminiem. No valodniekiem ēdienu nosaukumus visvairāk pētījusi Brigita Bušmane, bet arī viņas tiešo pētījumu objekts nav pavārgrāmatas.

Sākot ar 16. gs. tekstiem latviešu valodā, var runāt par latviešu reliģijas terminoloģijas attīstību, ar pirmajām laicīga satura publikācijām 18. gs. – par dažādu laicīgo nozaru terminoloģijas aizsākumiem. Viena no šīm nozarēm – kulinārija.

Pētījuma avots ir piecas pirmās latviešu valodā izdotās pavārgrāmatas: „Tā pirmā pavāru grāmata no vācas grāmatām pārtulkota“ (Rubenē, 1795), „Latviska pavāru grāmata muižas pavāriem par mācību visādus kungu ēdienus gardi vārīt un sataisīt“ (Jelgavā, 1796), „Latviska pavāru grāmata“ (Jelgavā, 1851/1872),

„Baltijas Pavāru grāmata, īpaši saimniecēm un ķēkšām jo derīga“ (Rīgā, 1883).

Pavārgrāmatām nav dots autors, minēti tikai sastādītāji un izdevēji. 1795. gada pavārgrāmatu sastādījis Rubenes mācītājs Kristofers Harders, 1796. gada pavārgrāmatu – Matiass Stobe, pavārgrāmatu galvenais avots – Kristīnes Vargas sastādītā pavārgrāmata, kas iznākusi Zviedrijā (1753).

Referātā analizēti konditorejas izstrādājumu nosaukumi, kas pavārgrāmatās plaši pārstāvēti. Raksturotas konditorejas terminu pazīmes, cilme un veidošanas paņēmieni, noskaidrots kopīgais un atšķirīgais pirmo pavārgrāmatu un mūsdienu nosaukumos.

Konstatēts neliels skaits mantotās leksikas (*plācenis, rausis*). Liels skaits konditorejas terminu, kas ir saglabājušies līdz mūsdienām, ir aizguvumi no vācu valodas (*kūka, kliņģeris, vafele*), daži – no slāvu valodām (*bļina, pīrāgs*), daļa ir internacionālisti (*kēkss, krēms, torte, glazūra, biskvīts*). Izmantoti arī dialektismi.

Vairākus konditorejas terminus laika gaitā ir mēģināts latviskot, bet ne vienmēr latviskojumi ir saglabājušies līdz mūsdienām.

Pirmās pavārgrāmatas ir vērtīgs un interesants latviešu valodas vēstures izpētes avots.

Ieva Breņķe (Latvijas Universitāte)

A. Augstkalna rokrakstu materiāli par latviešu valodas pareizrakstību

Referāts pamatojas uz nepublicētajiem A. Augstkalna materiāliem, kas glabājas LU Latviešu valodas institūtā, un uz citiem arhīvu materiāliem. Alvils Augstkalns, būdams Valodas krātuves pārzinis, ir darbojies arī Pareizrakstības komisijā, kura tika nodibināta pie Izglītības ministrijas 1937. gada 14. jūlijā ar izglītības ministra A. Tenteļa rīkojumu nr. 272. A. Augstkalna valodnieciskā darbība, kas ir veltīta pareizrakstības jautājumiem, aptver laika posmu no 1937. gada līdz pat 1940. gadam, kad 20. februārī toreizējais izglītības ministrs J. Auškāps vēlreiz apstiprina Pareizrakstības komisiju, tajā kā lietpratēju ieceļot arī A. Augstkalnu.

Svarīgākās pareizrakstības problēmas ir saistītas ar 1938. gada 30. augustā apstiprinātajiem pareizrakstības atzinumiem un jautājumu par pareizrakstības vārdnīcas sastādīšanu. A. Augstkalna rokrakstu materiālos var atrast vairākas problēmas, kas ir satraukušas valodnieku un kas liecina par viņa uzskatu atšķirību un nespēju samierināties ar nepārdomāti pieņemtiem lēmumiem un nekoncekvenci:

- 1) par Pareizrakstības vārdnīcas izdošanas laiku,
- 2) par Pareizrakstības vārdnīcas sastādīšanu,
- 3) par nepilnībām Pareizrakstības komisijas darbā,
- 4) par 1938. gadā pieņemto pareizrakstības likumu.

Referātā tiks atspoguļota šo problēmu izpaušme, salīdzinot A. Augstkalna rokrakstu materiālus, dažādus arhīva dokumentus, kā arī publicētus avīzrakstus un 1942. gadā izdoto „Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcu“.

Indrė Brokartaitė-Pladienė (Šiaulių universitetas)

Rytprūsių lietuvių laikraščio „Naujasis Tilžės keleivis“ (1924–1940) rašybos ypatybės

Lietuviški tekstai XX a. 3–4 deš. Rytprūsiuose ir Lietuvoje turėjo skirtingas rašybos tradicijas: Lietuvoje jie buvo užrašomi lotyniškais rašmenimis, kartu buvo tobulinami lietuviškosios rašybos principai, o Rytprūsiuose susiklosčiusi lietuviškų tekstų rašybos tradicija vartojo gotiškąjį šriftą ir vadovavosi vokiškos rašybos dėsniais, iš dalies pritaikydama lietuviškams garsams reikalingas modifikacijas.

Pranešime siekiama atskleisti, kiek paskutiniajame Rytprūsių lietuviškame laikraštyje buvo įsigalėjusi Rytprūsių lietuviškoji rašybos tradicija ir kokiais atvejais ji buvo modifikuojama.

„Naujajame Tilžės keleivyje“ tradiciškai buvo rašoma gotikiniais rašmenimis. Lietuviškiems žodžiams užrašyti taikyti vokiškos rašybos dėsniai (pvz., geminatos, daiktavardžių rašymas didžiaja raide, apvaliosios <s> ir pailgosios <f> distribucija), kurie jau buvo tapę šios kalbinės bendruomenės rašybos savitumo dalimi ir buvo nuolat stiprinami nekalbinių faktorių.

Greta jau ankstesniuose raštuose vartotų gotiškų rašmenų modifikacijų lietuviškiems garsams žymėti (pvz., dar D. Kleino įdiegtos grafemos <ê>) šiame laikraštyje iš Lietuvos perimama kaip tik J. Jablonskio siūloma <ū>, todėl pagal fonologinį principą atsiranda balsių <ū> ir <u> skyrimas. Ypač didelis svyravimai stebimi priebalsio š žymėjime: naujažodžiuose išlaikomas vokiškas trigrafas <sch>, dažniau vartojamuose bendresnės leksikos žodžiuose pagal vokiečių kalbos principą grafema <β> rašoma žodžio viduryje, o žodžio pradžioje rašoma <sz>, kuri atspindi lietuviškų raštų tradiciją. Tačiau tekstuose daugėjant svetimžodžių iš bendrinės vokiečių kalbos į laikraščio rašybą ima brautis grynai vokiškos rašybos elementai (pvz., umliautai).

„Naujajame Tilžės keleivyje“ iš esmės buvo vadovaujamosi Rytprūsių lietuviškų raštų rašybos tradicijoms (spausdinama gotiškais rašmenimis pagal vokiškos rašybos dėsnius su modifikacijomis specifiniams lietuviškiems garsams žymėti), kurios jau buvo tapusios šios kalbinės bendruomenės identiteto dalimi. Kita vertus, buvo ir naujovių: leidėjo iniciatyva čia buvo sekama Lietuvoje besikuriančiomis rašybos tradicijomis, rašyba buvo veikiamą iš bendrinės vokiečių kalbos ateinančių naujažodžių.

Brigita Bušmane (LU Latviešu valodas institūts)

Alvila Augstkalna piezīmes *Sīki novērojumi* lasot

Alvils Augstkalns savas valodnieka piezīmes *Sīki novērojumi* (ar numerāciju I–XX) ir publicējis *Filologu biedrības rakstos* (15., 17., 18. krājumā). Tās attiecas:

1) uz vairāku 17.–19. gadsimta tekstu (piemēram, 1622. gadā iespiestā igauņu katoļu teksta, J. Reitera *Tēvreizes* tulkojuma, H. Adolfija un viņa meitas bērēm (1686. gadā) veltīto sēru dzejoļu, 1775. gadā izdotā katehisma) valodu,

2) uz folklorā (piemēram, G. Bitnera un A. Bīlenšteina tautasdziesmu krājumos, J. Kauliņa Sausnējā pierakstītajās pasakās) sastopamām formām,

3) uz vairākām K. Mīlenbaha *Latviešu valodas vārdnīcā* un J. Endzelīna un E. Hauzenbergas *Papildinājumos* reģistrētiem vārdiem resp. formām un

4) uz dažām lietuviešu valodas formām.

Piezīmēs, balstoties galvenokārt uz dziļām senāko rakstu studijām, uz izlokšņu un radu valodu dotumiem, A. Augstkalns ir atklājis un argumentējis daudzas neprecīzas, apšaubāmas formas un vārdus. Piemēram, vairākas kļūdas viņš ir konstatējis ME citējumos no 1778. gadā izdotās J. B. Fišera Vidzemes dabaszinātņu grāmatas, secinot, ka izvītrojami ir vārdi *dūķeris* (2), *norka*, *serns*.

Savukārt ME šķirkli *ecināt* ‚hetzen‘ (vārds reģistrēts Dundagā) A. Augstkalns ir papildinājis ar E. Dinsbergā darbā sastopamo, iespējams, pirmo nozīmi ‚kaitināt, kacināt‘ un verbu hipotētiski saistījis ar interjekciju *ec!* (kas varbūt no *edz!* ‚redzi‘), apšaubot J. Endzelīna nedroši izteikto pieļāvumu, ka *ecināt* aizgūts no vācu *hetzen*.

A. Augstkalna piezīmēm tāpat ir nozīme arī vairāku kļūdu novēršanā, piemēram, gatavojot apvienotu izlokšņu vārdnīcu.

Dažādu sīku novērojumu publicēšanu kādā no valodnieciskiem izdevumiem būtu vēlams turpināt arī mūsdienās. Izlokšņu leksikas apzināšanā un sistematizēšanā, piemēram, svarīgi ir fiksēt līdz šim neregistrētus vārdus, nozīmes, sniegt ziņas par vārdu izplatību, kā arī to cilmi.

Ojārs Bušs (LU Latviešu valodas institūts)

Par personvārda *Ojārs* cilmi

Personvārds (priekšvārds) *Ojārs* latviešu antroponimiskajā sistēmā iekļāvies samērā nesen, 20. gadsimta pašā sākumā (pirmais Klāva Siliņa pamanītais reģistrējums Rīgas baznīcgrāmatās datējams ar 1903. gadu, bet jau 1908. g. *Ojārs* iekļauts starp kalendārvārdiem [Siliņš 1990, 253]). Vislielākā atzinība par to, ka šāds vārds vispār ir mūsdienu latviešu antroponimikonā, pienākas Ansim Lerhim-Puškaitim. Stiprinieka Ojāra tēls atrodams kādā no A. Lerha-Puškaiša publicētajām pasakām, tomēr šī personvārda tapšanas (resp., pārtapšanas) un vēlākās popularitātes īstais un izšķirošais impulss

saistāms ar minētā autora stāstu „Ojārs“ (1892). Šī stāsta centrālajam tēlam *Ojārs* patiesībā ir iesauka (tāpēc var runāt par personvārda pārtapšanu). Kā raksta Teodors Zeiferts, „Ojārs ir miesīga spēka varonis. Viņš uznes žīda balto ķēvi ūdens dzirnavās augšā, kur rudzus izber, sagrābj lāci aiz priekšketnām un ieogrūž atmuguriski peļķē, pavelk ragus ar septiņām mīstīklām un septiņiem puīšiem pa pliku zemi, pārceļ Talsos tirgus uzraugu pār žogu Hendzeļa dārzā.“ Šis tēls ir stāstā atveidots ar lielām autora simpātijām, kuras dažu labu lasītāju rosinājušas izvēlēties *Ojārs* par sava bērna vārdu. Šādu pārtapšanu (transantroponimizāciju) netieši veicināja fakts, ka minētā iesauka veidota no visai ierobežotas izplatības apvidvārda, un līdz ar to latviešu valodas runātāju vairumam nekādas apelatīviskas asociācijas ar jauno personvārdu *Ojārs* nesaistījās (un nesaistās arī tagad).

Minētais apvidvārds ir *ojars* ‚ein Unbändiger, Ausgelassener (trakulis, palaidnis)‘, pierakstīts tikai Dundagā (ME II 117), Talsos, Stendē (Augstkalns 1930, 112–113). Alvils Augstkalns, cik zināms, ir vienīgais, kas apvidvārdam *ojars* un līdz ar to arī attiecīgajam personvārdam piedāvājis cilmes skaidrojumu. Viņš uzskata, ka „šis vārds ir identisks ar *oģeri* ‚ērzeli‘ .., kas nāk no poļu *ogier* ‚ērzelis‘“, un piebilst: „...[oti nepatīkams atradums tiem, kas šo vārdu jēlikuši kalendāros un tā jau dažu puisīti nokristījuši“ (ibid., 113).

A. Augstkalna minētais latv. apvidvārds – polonisms *oģeris* ‚ērzelis‘, gluži tāpat kā *ojars*, pamanīts tikai dažās izloksnēs – Susējā, Bebreņē, Aulejā; savukārt Biržos fiksēts *oģeris* ‚veikls; izmanīgs cilvēks‘ (ibid.; EH II 117). Visas četras tikko minētās izloksnes lokalizētas netālu no kādreizējās robežas ar Poliju (mūsdienu robežas ar Baltkrieviju), tāpēc polonismu klātbūtne šo idiomu leksikonā nepārsteidz. No Ziemeļrietumkurzemes izloksnēm šo *oģeris* areālu šķir tik liels attālums, ka grūti uzskatīt *oģeris* un *ojars* par vienu un tā paša aizguvuma fonētiskajiem variantiem. Arī no fonētiskā viedokļa tas nešķiet sevišķi ticami, jo varianti ar *j* : *ģ* līdz šim aizgūtajā leksikā pamanīti tikai starp ģermānismiem, un šī leksisko ģermānismu konsonantisma īpatnība acīmredzot atspoguļo *g* > *j* lejasvācu valodā, resp., baltvācu valodas lejasvāciskajā substrātā (Masing 1926, 27; Rudzīte 1993, 293). Uzskatīt *ojars* par no *oģeris* izolētu, patstāvīgu aizguvumu no poļu valodas Dundagas, Stendes un Talsu izloksnē arī šķiet pagrūti – gan areālo, gan fonētisko apsvērumu dēļ.

Tai pašā laikā vārda *ojars* vokālisms (o-) liek domāt, ka tas patiešām ir aizguvums; protams, vēl pārliecinošāks arguments par labu vārda cilmes nelatviskumam ir kaut cik ticamu baltisku etimoloģisko sakaru trūkums. Savukārt šī apvidvārda lokalizācija liek tā etimonu meklēt pirmām kārtām somugru un ģermāņu valodās. Gluži pārsteidzošs analogs atrodams Fēru salās – ciemata nosaukums *Oyarabakki*. Tomēr loģiski būtu meklēt etimonu tuvāk, un šai sakarā uzmanību vispirms piesaista igauņu uzvārds *Ojari* (un arī somu uzvārds *Ojares*). Šis uzvārds ir diezgan rets, un nav izdevies pamanīt lingvistiskajā literatūrā tā etimoloģizāciju. Kāds igauņu mājvārds *Ojari* ir skaidrots kā sapludinājums < *Oja Jūri* (Pall 1977, 178), un tam tāpat acīmredzot nav nekāda sakara ar latv. *ojars*. Tomēr šķiet, ka Baltijas jūras somu valodās plaši izplatītais ģeogrāfiskais apelaatīvs *oja* ‚straits; straume; [līb. arī] dīķis‘ patiešām varētu būt ģenētiski saistīts ar minēto latviešu apvidvārdu. Vārda elements *-r-* varētu savukārt varētu būt pārmanots no somugru valodu darītājsufiksa (ig. *-ur*, somu *-(u)ri*). Rekonstruētais Baltijas jūras somu (visticamāk, igauņu) hipotētiskais vārds **ojar* vai **ojur* tāpat varētu nozīmēt cilvēku, kas kaut kādā veidā ir saistīts ar ūdeņiem, strautiem, straumēm (varbūt arī ‚strauju cilvēku‘?). Somu valodā (dialektos) apelaatīvi *ojares* un *ojuri* apzīmē dažādus hidrogrāfiskus objektus (SKES II 423). Visticamāk, latv. apvidvārda *ojars* un līdz ar to arī personvārda *Ojārs* cilme saistāma ar šo Baltijas jūras somu valodu etimoloģisko līgdu, bet precīzāk etimonu varbūt varēs nosaukt tad, kad būs pieejama pilnīga igauņu valodas apvidvārdu vārdnīca.

Literatūra

- Augstkalns, Alvilis, 1930 – *Ojars*// *Filologu biedrības raksti*. X. Rīga, 112–113.
- Masing, O., 1926 – *Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen*. Rīga.
- Pall, Valdek, 1977 – *Põhja-Tartumaa kohanimed*. II. Tallinn.
- Rudzīte, Marta, 1993 – *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Rīga.
- Siliņš, Klāvs, 1990 – *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga.
- SKES II – Toivonen, Y. H.; Itkonen, Erkki; Joki, Aulis J. *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. II. Helsinki, 1976.

Litauisch *šeivą trinti*, lettisch *saīva*

Lithuanian *šeivà* and Latvian *saīva* 'tube, winding spool' have been compared with Slavic *čevь < *kaivi. The formal disagreement of Baltic and Sl. Forms together with Est. *kääv(i)* 'winding spool', Lapp. *kapmē* 'quill pen' etc. led to the assumption *šeivà* etc. being loans from Finno-Ugr. (Bednarczuk 1977). The material is revisited including not considered so far Lith. *šeivamedis* 'Sambucus sp.', *šeivikaulis* 'fibula, tibia' and the phrase *šeivą trinti* 'to quill (the spool)' in the context of historical textile technology and archaeological evidence. It is suggested to differ between two isolated Lith. *trinti* 'to grind' and *trinti* 'to quill', the latter being cognate with Germ. *drehen*. *Šeiva* is considered to have named once the whorl, which has been in use yarning manually. Whorls are frequent findings in archaeological sites. They are made from clay or bone and have a hollow to be put on the spindle causing the once spine in rotation. Being hollow is the single common feature of whorl, bones, quill pen, elder and other plants. This makes it probable to suggest, from the Baltic view, relation with PIE *sk^heH₂(i)- 'to cut open, flay', cf. Lith. *skylė* 'hollow' : PIE *skelH- 'to slice, split'. The meanings of hollow stalk and whorl have been attested in Ugr.-Fin., Baltic and Sl., hollow bones are found in Baltic, Sl. and, may be, Germ., OHG *skina* 'tibia'. There is a remarkable agreement between i-stem Baltic *šeivi-, because of *šeivikaulis*, and Sl. *čevь. For, Baltic pairs with k- : š- are a common feature, cf. Lith. *šeima*, *kaimas*, the Sl. Words, if such twofold behaviour would be strictly rejected in Sl., could be acquired from a Baltic dialect.

Saistītātvārdu *ka, kâ* un *kà* lietojums saliktā teikumā 17. gs. tekstos

17. gs. tekstos saistītātvārdi *ka, kâ* un *kà* ir izmantoti salikta teikuma komponentu saistīšanā, piesaistot dažādus palīgteikumus. Skatot ekscerpēto materiālu semantiskā aspektā, saistītātvārds *kà* ir lietots ar pakārtojuma saikļa *ka* semantiku. Saistītātvārdam *ka* ir ne tikai pakārtojuma saikļa semantika, bet arī apstākļa vārda semantika. Saistītātvārdi *kâ* un *kà* varētu būt gan kā viena vārda paralēlformas, gan kā divas dažādas vārdformas. Referātā analizēti saliktu teikumu komponenti no G. Manceļa darba „Der Kleine Catechismus“, K. Firekera vārdnīcām, apvienotās vārdnīcas „Manuale Lettico Germanicum“ un Kurzemes luterāņu dziesmu grāmatas 1. izdevuma „Lettische geistliche Lieder und Collecten“.

Sarma Kļaviņa (Latvijas Universitāte)

Alvils Augstkalns, Ramave un „Ceļi“

Alvila Augstkalna 33 gadu mūžs bija ar darbiem, iecerēm un plāniem pārbagāts, „asas paškritikas un šaubu ugunīs dedzināts“ (V. Rūķe-Draviņa). Students A. Augstkalns ir rakstījis: „Es tūlī saskaitīšu, cik dzīves man jādzīvo:

- 1) mana paša laime, tā sakot „ģimenes dzīve“
- 2) folkl.[oras] krātuve
- 3) paša nedisciplinētie zinātniskie darbi
- 4) Ramave – žurnāls
- 5) biedrība?
- 6) Universitātes eksāmeni: nav jau daudz! Un tomēr
- 7) sekcija!“

Kā atcerējās V. Rūķe-Draviņa, jau 20. gadu vidū LU baltu filoloģijas studenti, lai apmierinātu savas sabiedriskās un profesionālās intereses, bija nodibinājuši Filoloģijas studentu biedrību. Ap 1928. gadu tajā radās ierosinājumi izveidot kādu slēgtu

organizāciju. A. Augstkalns vēstulēs studiju biedram un draugam J. Bičolim ir rakstījis par pilnīgi jaunu „korporāciju“, resp. slēgtu akadēmisku organizāciju, kas apvienotu baltu filoloģijas studentus mūža draudzībā.

1929. gada 1. martā tika parakstīts LU Filoloģijas un filozofijas studentu organizācijas Ramaves dibināšanas akts, un tā paša gada 23. oktobrī tā reģistrēta LU un valsts administrācijas iestādēs. Ar devīzi „D! C! D!“ (draudzība, centieni, darbs) tā uzsāka darbu 1929. gada septembrī, lai īstenotu statūtu 1. paragrāfā formulētos mērķus: apvienot Latvijas filoloģijas un filozofijas darbiniekus, veicināt filoloģijas un filozofijas attīstību un izplatīt šo zinātņu sasniegumus sabiedrībā. Ramaves dibinātāji un tās idejisko pamatu licēji bija trīs baltu filoloģijas studenti: A. Augstkalns, J. Bičolis un J. O. Freimanis. Par paraugu tika ņemtas divas studentu akadēmiskās organizācijas: mežkopju „Šalkone“ un teologu „Betānija“ (vēlāk – „Auseklis“).

Ramaves biedru pulks sāka strauji augt, tās uzplaukumu un aktivitāti veidoja rosīgie studenti – nākamie Latvijas zinātnes, kultūras, literatūras un mākslas darbinieki. Ja tiktu publicēta ramaviešu darbu bibliogrāfija, tā spilgti liecinātu, cik izcils garīgs spēks bija apvienots Ramavē. 1939. gadā tās saimē bija 75 biedri, par godabiedriem bija kļuvuši profesori: J. Endzelīns, L. Bērziņš, J. Kauliņš, B. Vipera, A. Ābele, K. Kārklīš u. c. Ramaves saietos tika apspriesti literatūrzinātnes, valodniecības, grāmatniecības un filozofijas jautājumi. Ramavē izplauka literārie, sabiedriskie un muzikālie talanti, pavasara izbraukumos tika iepazīta dzimtā zeme.

1931. gadā tika nodibināts Ramaves apgāds, un tā galvenais izdevums bija rakstu krājums „Ceļi“. Tā 1. sējums bija veltīts L. Bērziņa 60. dzimšanas dienas piemiņai, un to rediģēja A. Augstkalns. Savukārt 1933. gadā Ramave A. Augstkalna vadībā sagatavoja un izdeva gan „Ceļu“ 2. sējumu, gan rakstu krājumu „Filoloģijas materiāli“, veltītu J. Endzelīnam viņa 60. dzimšanas dienā. Toreiz A. Augstkalnu spārnoja iecere J. Endzelīnam veltītajā krājumā pieaicināt arī ārzemju autorus. Šis krājums un daudzi „Ceļu“ raksti savu vērtību nav zaudējuši pēc gadu desmitiem.

1936. gadā Ramaves apgāds publicēja „Ramaves ierosinājumu latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas labā“ ar aicinājumu visiem valodas draugiem „piedalīties vārdu krāšanā, šādā nolūkā izplatot

savus darba noteikumus.“ Pati Ramave leksikas izrakstu krājumu bija sākusi veidot jau 1932. gadā.

Līdz padomju okupācijai 1940. gadā, kad Ramavi un tās apgādu slēdza, tika publicēti deviņi „Ceļu“ sējumi un vēl citas grāmatas, piem., A. Augstkalna „Leišu valodas elementi latviešu ģimnāzijai“ (1935¹, 1936²), J. Endzelīna rediģētie „Valodas prakses jautājumi“ (1935) un viņa izraudzītie „Baltu valodu teksti“ (1936), A. Ozola „Tautasdziesmu literatūras bibliogrāfija“ (1938), V. Rūķes „Programma izlokšņu aprakstiem“ (1940), „Valodas un rakstības jautājumi“ (1940), J. Endzelīna rediģēti un V. Rūķes sakārtoti.

1940. gada 1. novembrī traģiski nodzisa latviešu valodniecības jaunā zvaigzne, Ramaves dibinātājs un „Ceļu“ redaktors A. Augstkalns.

Ramaves biedri, kas, otrajam pasaules karam beidzoties, bija devušies trimdā, 50. gados atjaunoja sakarus un rūpējās par Ramaves tālāko pastāvēšanu, tās tiesisko pamatu un konkrētām darbības formām. Saskaņā ar jauno darbības nolikumu (1966) tika nodibinātas divas kopas (Eiropas un Amerikas), tika atjaunots apgāds un tā vadība uzticēta K. Draviņam Zviedrijā. Trimdā vēl iznāca desmit „Ceļu“ sējumi, kā arī vēl citi izdevumi, piem., V. Draviņas pētījums „Dažas Raiņa valodas un stila problēmas“ (1965), Ramaves godabiedres E. Hauzenbergas-Šturmas vēstules literatūrzinātniekam J. Rudzītim (1991), „Profesora J. Endzelīna atbildes. Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas sēžu (1933–1942) protokoli“ (2001¹, 2002²).

Diemžēl atjaunot pilnvērtīgu Ramaves darbību Latvijā neizdevās, kaut tas tika mēģināts laikā no 1993. līdz 1999. gadam. Pie Ramaves dibinātā profesores A. Ābeles fonda balvu piešķiršana gan turpinās, arī „Ceļi“ tiek lasīti, un Ramaves dibinātājs A. Augstkalns 100 gadu jubilejā tiek pieminēts.

Vēlreiz par *Dispositio imperfecti* (1732)

Svarīgiem 18. gadsimta latviešu izdevumiem pieder gramatika, kuras autoru pirmais nosauc latviešu seno rakstu pētnieks Alvils Augstkalns (Augstkalns 1937: 48). Tas ir **Georgs** (Juris, Jurgis, Jurs) **Špungjaņskis** (Špungjanskis, Spunģēns, Špungjanskis, Špungjanskis) (1692.–1733.; parakstījies kā *Georgius Szpungiański*), jezuīts, Viļņas akadēmijas mācībspēks, mācītājs Ilūkstes un Daugavpils rezidencēs, vairāku darbu autors.

Kaut „Dispositio Imperfecti ad Optimum seu Rudimenta Grammatices Lotavicae.” pieminējuši daudzi, sīkāku gramatikas (un katehisma) apskatu līdz šim snieguši valodnieki Augusts Bīlensteins, Jānis Zēvers un Rūdolfs Grabis. G. Špungjaņskis nemainīgi tiek uzteikts par patstāvību: „Dispositio imperfecti” veidota neatkarīgi no iepriekšējām latviešu gramatikām.

Līdz šim neviennozīmīgi risināts jautājums par dialektu, kurā „Dispositio imperfecti” tapis. Kaut jau A. Bīlensteina recenzijā atzīts – rakstīts „in niederlettischem Dialect mit nur wenig hochlettischer Färbung”, A. Becenbergers paudis citādus ieskatus – darbā „ist eine dem „Hochlettischen“ nahe stehende Mundart dargestellt” (Bezenberger 1885: 2). 20. gs. 30. gados J. Zēvers secina gandrīz to pašu, ko A. Bīlensteins: „Latviešu valoda ir ležzemnieku dialektā ar augšzemnieku dialekta nokrāsu.” (Zēvers 1927: 394) R. Grabis konstatē, ka G. Šungjaņskis vairāk ir balstījies uz „Kurzemnieku dialekta” valodu, tomēr atspoguļojis arī augšlatviešu runas īpatnības, faktiski apstiprinādams, ka gramatikas ievadā solīto – vairāk sekot Curlandīce dialektam, kaut bez garantijas ievērot to konsekventi – „Dispositio imperfecti” autors arī pilda.

A. Augstkalns pieņem, ka gramatikas autors, būdams augšzemnieks, „apzinīgi ļoti lielā mērā tuvina savu valodu ležzemes rakstiem” (Augstkalns 1935: 44) un apzināti mēģina sakausēt „Latgales izlokšņu valodas īpatnības ar vidienas ležzemnieku valodu” (Augstkalns 1937: 49). Sekojot A. Augstkalnam, pieņēmums tiek modificēts. Tomēr ne pieņēmuma izvirzītājs, ne viņa sekotāji nav skaidrojuši, kā viņi šo divu dialektu elementu saliedējumu vienā rakstu formā saprot. Vērā ņemams ir R. Grabja atzinums, ka

G. Šprungjaņskis, iespējams, nav varējis noturēties vienā sistēmā dzimtās izloknes dēļ (Grabis 1984: 92).

Par pirmās latviešu autora veidotās gramatikas problēmjaūtājumu uzskatāmas attieksmes un samēri starp ležzemnieku un augšzemnieku dialektu minētajā darbā, ne rakstu valodas pamats tajā. Pamats ir ležzemnieku, par to šaubu nav: to apliecina visa fonētiskā sistēma. Ka G. Šprungjaņskis zinājis abus dialektus, arī skaidrs, jo gramatikas priekšvārdiem seko autora piezīmes par abu latviešu valodas runas veidu galvenajām atšķirībām, ko autors salīdzina pretstatā Livonicè – Curlandicè. Vairākas rādītās vokālisma atšķirības varam uzskatīt par regulārām: *ī – ie: Pira – Piēre; ū – uo: Rūka – Rōka; o – a: Kolns – Kalns; yu – ū: Lyudzu – Lūudzu*. Tepat minētas arī dažas citas, kas, iespējams, var noderēt gramatikas autora dzimtās izloknes identificēšanai – gan *kai* ,kā', gan *lyls* ,liels' nerunā visā Latgalē.

Nepārprotams „augšzemnieciskums“ „Dispositio imperfecti“ 32 lappuses biežajā gramatikas daļā saskatāms:

– vietniekvārda dsk. ģenitīvā: *Tu Roku; Tū Pelu* u. tml., verba vsk. 1. personā: *Celūs, Celus; Celszūs*;

– verba nenoteiksmē: *Celtīs* un vsk. 2. personā: *Celis*;

– lietvārdā *capures* (arī konsekventi rakstītajā *zam*);

– piedēklī *-eit-*: *Puyšeyć, Gayleytś; Puyšeyt, Gayleyt* (kļūdainis ir atvasinājums *Mayšeytś*);

– piedēkļos *-iet-* un *-ien-*: *Wácić, Wáciť; Kæninginia, Iunkurinia*;

– reāls var būt divskanis *ie* atbilstmju Livonicè – Curlandicè paraugā *Dzierdu*;

– mazāk drošs ir *a > o* vārdā *Gaspoža* un t. s. deminutīvos no tā *Gaspožynia, Gaspožytie*.

Bieži lietotās grafēmas *y* izruna nav skaidra: tas var būt gan [i] (*Tycyibe*), gan reāls augšzemnieku cietais [y] (*wyfu, pylnu*); īsti tos nešķir arī gramatikas autors.

Vairāk „augšzemnieciskuma“ ir „Dispositio imperfecti“ formu sistēmā.

Georgs Šprungjaņskis ir arī 1729. gada apsveikuma dzejoļa autors. Ka šis teksts radniecīgs 1732. gada gramatikai (dzejoļa autoru vēl neminot vārdā), pirmais tāpat noskaidrojais A. Augstkalns (Augstkalns 1935: 44). Par citiem G. Šprungjaņska darbiem pagaidām drošu ziņu nav.

Literatūra

Augstkalns 1935 – Augstkalns A. Astoņpadsmitā gadu simteņa apsveikuma dzejolis (1729. g.) // Ceļi. Rakstu krājums, 1935, nr. 5, 42–48 (Izdots arī atsevišķā novilkumā.)

Augstkalns 1937 – Augstkalns A. Divu anōnīmu gramatiku autori // Bibliotēkārs, 1937, nr. 3, 48–50

Bielenstein 1866 – Bielenstein A. Zur Literatur // Magazin, 1866, Bd. XIII, St. 3, 93–105

Bezenberger 1885 – Bezenberger A. Lettische Dialect-Studien // Magazin, 1885, XVII/2, S. 179.

Grabis 1984 – Grabis R. Latviešu valodas gramatikas 18. gs. pirmajā pusē // LPSR ZA Vēstis, 1984, nr. 9, 89–99

Zēvers 1927 – Zēvers J. Latviešu valodas mācības grāmatu (gramatiku) pārskats // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts (IMM), nr. 11, 389–397

Zēvers 1933 – Zēvers J. Par veciem katoļu latviešu valodas pieminekļiem // IMM, nr. 11, 177–184.

Asta Leskauskaitē (Lietuvių kalbos institutas)

Pietų aukštaičių ō kamieno daiktavardžiai darybos požiūriu

Pranešime numatoma aptarti pietų aukštaičių šnektose vartojamus vyriškosios giminės ō kamieno daiktavardžius darybos aspektu. Didžiausias dėmesys bus kreipiamas į įvairias darybos kategorijas (veiksmai, veiksmo rezultatai, veikėjai, įrankiai ir kt.), jų kilmę (veiksmažodiniai, vardažodiniai ir kiti vediniai), reikšmes ir funkcijas. Be to, atskirai bus aptariamas ir įvairių darybos ō kamieno daiktavardžių formantų (priesagų, priešdėlių ir kt.) paplitimas bei dažnumas pietų aukštaičių plote.

Bronius Maskuliūnas (Šiaulių universitetas)

Atoninės įvardžių formos *Knygoje Nobažnystės Krikščioniškos* (1653)

XVI–XVII a. senuosiuose lietuvių raštuose dar fiksuojama baltų epochos atoninių įvardžių lyčių *m(i)*, *t(i)* (<*mie, *tie), galinčių turėti kilmininko, naudininko arba galininko reikšmę (žr. Palionis 1967, 116–117; Zinkevičius 1981, 49–50). Atoninių formų vartojimą šalia paprastųjų aptaria jau Danielius Kleinas pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje: „Lietuviai vietoj asmeninio įvardžio datyvo *man*, *taw*, *saw* ir akuzatyvo *manę*, *tawę*, *sawę*, su kuriuo nors veiksmažodžiu gražiai pavartoja neatskiriamas įvardines dalis *mi*, *im* ir *si* ; *mi* – viduryje, *im* – gale, *si* – viduryje ir gale, pvz.: *pamisakyk* – vietoj *pasakyk man* ; *pamimokink* – vietoj *pamokink mane* ; *gelbėkim* – vietoj *gelbėk manę* [...] Ir taip pat kituose asmenyse, skaičiuose ir nuosakose“ (PLKG 517). Tokios atoninės įvardžių formos, eidamos su veiksmažodžiais, dažniau vartojamos kaip enklitikai, t. y. veiksmažodžio gale, rečiau – kaip proklitikai, t. y. tarp priešdėlio ir šaknies. Kalbamųjų įvardžių formų senuosiuose raštuose nėra daug, kiek daugiau jų vartojama viduriniam raštų kalbos variantui atstovaujančioje *Knygoje nobažnystės*, ypač eiliuotoje jo dalyje *Psolmay Dowida szwenta*, nors pasitaiko ir kituose šaltiniuose. Dažniausiai vartojamos atoninės pirmojo asmens įvardžio *m(i)* tiek sutrumpėjusios, tiek ir nesutrumpėjusios formos, bet aptinkama ir šio tipo konstrukcijų su antrojo asmens įvardžiu *t(i)*. Aptariamieji įvardžiai dažniausiai stovi tarp veiksmažodžio priešdėlio ir šaknies arba po veiksmažodžio. Tačiau esama ir tokių atvejų, kai enklitikas eina po daiktavardžio, įvardžio arba kito žodžio.

Atoninių įvardžių formų vartojimas lietuvių senuosiuose raštuose nėra gausus. XVI–XVII a. tai jau buvo nykstanti kategorija, tą liudija atoninių ir ilgųjų įvardžių formų konkurencija pastarųjų naudai tuose pačiuose kontekstuose.

Iš lietuvių tarmėtyros istorijos: Eduardo Volterio ir Kazimiero Būgos klausimynai (gretinamoji analizė)

XIX a. pab. – XX a. pr., spaudos lotyniškaisiais rašmenimis draudimo Lietuvoje ir Latgalijoje laikotarpiu, Eduardas Volteris organizavo etnografinės ir lingvistinės medžiagos tyrimą, kruopščiai registravo surinktus duomenis. Tačiau lietuvių tarmėtyros istorijoje jis minėtinas ne tik kaip tarmių tekstų užrašinėtojas ir leidėjas. 1886 m. Volteris išspausdino pirmąją išsamesnę lietuvių kalbos tarmių tyrimo programą („Программа для указания особенностей говоров Литвы и Жмуди“, Санкт Петербург, 1886), iki šiol taip ir nesulaukusią didesnio lietuvių dialektologų dėmesio.

Šiame pranešime parodoma, kad Volterio programa buvo parengta vienos iš esmės vienos kurios tarmės fonetikos, morfologijos ar leksikos ypatybėms tirti. Keliami hipotezė, kad remdamasis šia programa Kazimieras Jaunius galėjo rengti ir savuosius lietuvių tarmių aprašus, išspausdintus 1891–1900 m. Kauno gubernijos metraštyje („Памятная книжка Ковенской губернии“).

Pirmąjį lietuvių tarmių apklausą, turintį jau lingvistinės geografijos požymių,

1924 m. paskelbė Kazimieras Būga („Klausimų lapas Nr. 1, 2, 3). Įžangos žodyje jis rašo: „Visi, kuriems rūpi mūsų kalbos dalykai, prašomi juos atsakyti. Visas darbo pasisekimas pareis nuo atsakymų gausumo ir jų pilnumo. Tik turėdami tokių atsakymų iš v i s ū Lietuvos vietų galėsime tam tikrų išvadų daryti.“

Būgos anketos parengtos jau kita – konkrečių žodžių ar sąvokų – išklausinėjimo metodika. Tarmės fonetikos, morfologijos ar leksikos ypatybės turėjo būti paliudytos gyvai, o klausimai parengti tokie, kad būtų galima gauti labai konkrečius atsakymus. Anketos pritaikytos ne mažam kalbos tyrėjų būreliui, o plačiajai visuomenei. Medžiagos rinkimas turėjo apimti visą Lietuvą.

Pranešime konkrečiais pavyzdžiais parodoma, kad nepaisant metodikos skirtumų abu klausimynai apėmė svarbiausius lietuvių tarmių dalykus, todėl pamatuotai laikomos „Lietuvių kalbos atlaso“ ištakomis.

Balsių kiekybės opozicija ir jos neutralizacija rytinių šiaurės žemaičių tarmėje

Rytinių šiaurės žemaičių tarme vadinamas visas rytinis šiaurės žemaičių telšiškių pakraštys, kurio svarbiausi punktai yra šie: Akmenė, Vegeriai, Klykoliai, Kivyčiai, Alkiškiai, Sablauskiai, Daubiškiai, Papilė. Pagrindinė skiriamoji šio ploto ypatybė yra ilgųjų fonemų /ę/ ir /q/ (= bk e, q) nereguliarumas. Būtent pagal šią fonetinę ypatybę rytiniai šiaurės žemaičiai (akmeniškiai, papilėniškiai) atskiriami nuo jiems artimiausių tirkšliškių, kurių fonologinėje sistemoje minėtosios fonemos yra reguliaros.

Fonologinė balsių kiekybės opozicija rytinių šiaurės žemaičių plote neutralizuojama nevisiškai sistemingai. Pranešime nagrinėjamos stipriosios ir silpnosios kalbamosios neutralizacijos pozicijos. Nekirčiuotame skiemenyje ilgosioms fonemoms atstovauja trumposios, atitrauktiniu kirčiu kirčiuotame skiemenyje kartais realizuojamos ir ilgosios fonemos. Ilgųjų ir trumpųjų fonemų realizacija dar priklauso ir nuo tarmės atstovų gyvenamosios vietos ir iš dalies nuo jų amžiaus.

Šiaurės rytų pusėje (apie Vegerius) atitrauktinio kirčio skiemenys aiškiai sudaro stipriąją, arba relevantinę, poziciją, kur ilgosios fonemos kontrastuoja trumposioms. Maža to – kartu išlaikoma net atitrauktinio kirčio priegaidė. Jaunesnė tarmės atstovų karta kur kas sistemingiau neutralizuoja balsių kiekybės opoziciją ir tuo priartina šneką prie tipinių šiaurės žemaičių telšiškių.

Pranešime aptariami atlikto prigimtinio ilgumo balsių kiekybės statistinio tyrimo rezultatai.

Alvils Augstkalns un pareizrakstības komisija

Alvils Augstkalns (1907. 22. IX – 1940. 1. XI), būdams Latviešu valodas krātuves pārzinis, kopš 1937. gada 14. jūlija ar izglītības ministru rīkojumiem iekļauts vairākās pareizrakstības komisijās līdz 1940. gadam. Darbodamies šajās komisijās, A. Augstkalns ir izteicis attieksmi pret latviešu pareizrakstības jautājumiem gan piedaloties komisijas darbā, gan intelīgences balsojumā, gan 1940. gada 10. augustā laikrakstā „Padomju Latvija“ publicējot rakstu „Atjaunotā latviešu pareizrakstība“. Latviešu ortogrāfijas jautājumu risināšanas gaita nav tikai valodas vēstures jautājums, un ortogrāfijā, kā teicis A. Augstkalns, „nenokārtotie jautājumi nākotnē atradīs savu atrisinājumu bez iekaisēšanās un pārsteigšanās.“ Referātā tiks analizēti 1938., 1939. un 1940. gada pareizrakstības komisiju lēmumi A. Augstkalna kontekstā.

Jurgis Pakerys (Vilniaus universitetas)

Dēl latvių kalbos veiksmazodžių su priesaga -stīt kilmės

Dēl rytų baltų veiksmazodžių su priesaga lie. *-styti*, la. *-stīt* kilmės iškeltos dvi hipotezės.

1. Denominatyvinė hipotezė. Pirmiausia iš priesagos *-st-* deverbtyvinių daiktavardžių buvo daromi faktityvai su priesaga lie. *-yti*, la. *-īt*, pvz.: lie. *leñkti* → *lañk-st-as* → *lankst-ý-ti*, la. *dēt* → *dē-st-s* ‚daigas, sodinukas‘ → *dēst-ī-t* ‚sodinti‘. Vėliau, tuos vedinius ėmus tiesiogiai sieti su pirminiais veiksmazodžiais, atskirta nauja priesaga lie. *-styti*, la. *-stīt*, pvz.: lie. *lank-stý-ti* : *leñkti*, la. *dē-stī-t* : *dēt* (žr.: Leskien 1884, 443t.; Johanson 1893, 502t.; Endzelin 1922, 641; Endzelīns 1951, 830).

2. Deverbtyvinė hipotezė. Darant priesagos lie. *-yti*, la. *-īt* vedinius iš praes. *-sta-* kamienu veiksmazodžių, elementas *-st-* būdavo imamas kaip pamatinio kamienu dalis, pvz., lie. *diñgti*, *diñg-st-a* → *dangst-ý-ti*. Vėliau, tuos darinius susiejus su bendrašakniais kitų praes. kamienu veiksmazodžiais, *-st-* buvo

priskirtas priesagai, pvz., *dang-stý-ti* : *deņgti*, *deņg-ia* (žr.: Uljanov 1888, 210; Leumann 1942, 125–126; Smoczyński 1998 = Smoczyński 2001, 414–417). J. Endzelynas nurodo, kad deverbatyvinę hipotezę galėtų iliustruoti la. *laistīt*, *laistu* ‚laistyti‘ šalia *līst* ‚lyja‘, bet atkreipia dėmesį į tai, kad šis vedinys semantiškai yra ne kauzatyvas šalia *līt*, o iteratyvas šalia *liēt*, *leju* ‚pilti, lieti‘ (Endzelin 1922, 641). Keletą papildomų pavyzdžių, tinkamų deverbatyvinei hipotezei paremti, pavyko rasti naudojantis elektroniniu Miülenbacho-Endzelyno žodyno variantu (<http://www.ailab.lv/MEV>). Dalis jų laikytini iteratyvais-intensyvais, dalis – kauzatyvais, pvz.:

bīstīt(iēs), *bīkstītiēs* ‚sich fürchten‘ : *bītiēs*, *bī(k)stuos* (*bijuos*, *bīduos*) ‚sich fürchten, scheuen vor etw.‘;

gūstīt ‚niederlegen‘ : *gūīt*, *gulstu* (*guļu*) ‚sich schlafen legen, sich lagern‘;

gūstīt ‚haschen, fangen, zu ergreifen, zu erlangen suchen; fesseln‘ : *gūt*, *gūstu* (*gūnu*, *gūju*, *guju*) ‚fangen, haschen, greifen, erlangen, bekommen‘;

klīstītiēs ‚umherirren, sich umhertreiben‘ : *klīst*, *klīstu* ‚irren, umherirren, auseinandergehen, sich verlaufen‘;

līkstīt ‚šūpot‘ : *līkt*, *likstu* ‚sich biegen, krumm werden, sinken, knicken‘;

*māistīt*² ‚jaukt‘ : *mist*, *mistu* ‚in Verwirrung geraten‘;

ramstīt ‚beruhigen, stillen‘, *riņstītiēs*² ‚wiederholt still od. ruhig werden‘ : *riņt*, *rimstu* ‚ruhig werden‘;

tupstītiēs ‚sich wiederholt hinhokken‘ : *tupt*, *tupstu* (*tupju*, *tūpu*) ‚hocken‘.

Literatūra

Endzelin J., 1922, Lettische Grammatik, Riga.

Endzelīns J., 1951, Latviešu valodas gramatika, Rīga.

Johanson K. F., 1893, Eine analoge Neubildung der verbalflexion im aind. und balt.-slavischen, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 32, 434–513.

Leskien A., 1884, Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen, Leipzig.

Leumann M., 1942, Idg. *sĕ* im Altindischen und im Litauischen, Indogermanische Forschungen, 58, 113–130.

Smoczyński W., 1998, Problematyka etymologiczna sufiksów *-dyti* i *-styti*, *Jono Kazlauskio diena: istorinės gramatikos dalykai. Tarptautinės konferencijos programa ir tezės. Vilniaus universitetas, 1998 m. lapkričio 6 d., Vilnius, 29–32.*

Smoczyński W., 2001, *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków.

Uljanov G., 1888, Ульянов Г., Основы настоящего времени въ старо-славянскомъ и литовскомъ языкахъ, Варшава.

Jānis Plaudis (Latvijas Universitāte)

Grieķismi viduslaiku latīņu valodā (jezuītu teksti Latvijas teritorijā XVII–XVIII gs.)

Referātā tiks aplūkota grieķu leksika, kas sastopama Kleijntjensa apkopotajās jezuītu arhīva latīņu valodā sarakstītajās gada vēstulēs (tās vēsta par šī ordeņa darbību un veikumu Latvijas teritorijā apmēram 200 gadu laikā). Pievērsta uzmanība laika gaitā vērojāmām attīstības tendencēm grieķismu lietojumā viduslaiku latīņu valodā un, izmantojot šo konkrēto piemēru, citas valodas leksikas lomai un ietekmei vispār.

Vilija Sakalauskiene (Lietuvių kalbos institutas)

Asmenų pavadinimų darybinė motyvacija pietinių vakarų aukštaičių šiaurinėje šnekoje

Kaip ir kiekvienoje kalboje, taip ir tarmėje ar šnekoje, yra motyvuotų ir nemotyvuotų žodžių, kurių santykis priklauso nuo daugelio kalbinių, kultūrinių ir socialinių veiksnių. Darybiškai motyvuoti žodžiai savo forma ir reikšme remiasi kalboje jau esančiais motyvuojančiais žodžiais. Motyvuojantis žodis dažniausiai įvardija kokį nors asmens požymį, kuris yra pavadinimo pagrindas.

Asmenų pavadinimų gausa „Zanavykų šnektos žodyne“ (1–3 t.) rodo, kiek įvairiausių žmogaus/asmens apibūdinimų ir pavadinimų turi pietinių vakarų aukštaičių šiaurinė šneka (ppr. vadinama

zanavykais). Asmenų pavadinimai pagal reikšmės komponentus ,žmogus‘, ,žmogaus veikla, užsiėmimas‘, ,žmogus pagal išvaizdą ar elgseną‘, ,žmogus pagal gyvenamąją vietą‘ ir kt. sudaro vieną didžiausių šios šnekotos dialektizmų grupę. Skiriama keletas asmenų pavadinimų grupių pagal tam tikrus asmens įvardijimo motyvą lemiančius požymius.

Šnekoje gerai išlaikyta didesnė dalis dialektizmų, žmogų apibūdinančių pagal pojūčiais suvokiamas asmens ypatybes, jo išskirtinius fizinius bruožus (ūgį, kompleksiją, plaukų spalvą, veidą, barzdotumą, aprangą ir kt.), pavyzdžiui: *ištriestblaūzdis* ,kas plonom kojom, sudžiūvėlis‘, *kemžys* ,neūžauga‘, *klemšys*, *mūcas* ,kas riebus, stambus‘, *lumzdas* ,kas nevikrus, griova‘, *naktinis* ,kas tamsus, tamsiaplaukis‘ ir kt.

Kita svarbi grupė pavadinimų, įvardijančių asmenį pagal amatą, tarnybą, verslą: *žvākinykas*, *sadāuninkas*, *kamārnykas* ,anstolis‘, *kūpčius* ,pirklys‘, *striēlčius* ,medžiotojas; eigulys‘, *šaltjūšius* ,kaimo seniūnas‘, *ūrēdas* ,miškininkas, eigulys‘, *žalniērius*, *kareivis‘*, *žėkas* ,mokinys‘. Tai dažniausiai su priesagomis ar galūnėmis padaryti pavadinimai iš pamatinių žodžių, žyminčių arba patį asmens verslą ir darbą, arba, dažniau, to verslo bei darbo objektą (gaminį, įrankį), vietą ar kokį kitą tam verslui bei darbui būdingą dalyką.

Kartais koks žmogaus būdo bruožas labai išsiskiria ir sudaro progą įvardyti asmenį. Dažniausiai tokie asmenų pavadinimai perteikia neigiamas, labai krintančias į akis žmonių savybes, pavyzdžiui: *kuisnā*, *lōderis* ,tinginys, dykaduonis‘, *luōkis* ,apsileidėlis, driskius‘, *lepuōnis* ,kas lepus, lepūnas‘, *lakudrā* ,kas apsileidęs, girtuoklis, valkata‘, *lapsardōkas* ,apsileidėlis, valkata‘, *lapskūrnykas* ,nuskurėlis, nudriskėlis; nenaudėlis, prasigėrėlis‘, *laptrāsē* ,išdykėlis, padauža‘).

Pasitaiko asmenų pavadinimų, susijusių su pomėgiais, dažniausiai nurodančiais veiklos objektą, pavyzdžiui: *pypkius*, *pypkiuvienē*, *pypkōrius*, *nārpla*, *nibrā* ,kas ilgai knibinėja ką, krapštosi, knibčius‘.

Šioje semantinėje dialektizmų grupėje yra žodžių turinčių po keletą reikšmių, visiškai priešingai apibūdinančių žmogų, plg. *driāuska* ,drimba, griozdas‘ ir ,atkaklus žmogus‘ *trēpkus* ,lėtadarbis‘ ir ,nerimstantis vietoje, judrus žmogus‘, *trēpkuvienē* ,lėtadarbė moteris‘ ir ,nerimstanti, judri moteriškė‘.

Motivuoti asmenų pavadinimai dažniausiai turi stilistinį vertinamąjį atspalvį. Motyvacijos pasirinkimą lemia koks nors ryškus išorinis požymis ar būdo bruožas.

Iļja Seržants (Lietuvių kalbos institutas)

Par lingvistiskajiem sakariem starp senajiem latviešiem un krieviem (krivičiem)

Šajā referātā tiks aplūkoti lingvistiskie dotumi, kas liecina par kontaktiem starp senajiem latviešiem un krieviem (krivičiem) X–XII gadsimtā. Uzmanība būs pievērsta dažām fonētikas īpatnībām senkrievu aizguvumos, kā arī kādai kopējai iezīmei latviešu un krievu valodas vēsturiskajā fonētikā. Tālāk tiks noteikts, kāda starpnieka loma šai gadījumā bija seno latgaļu (senaugšzemnieku) dialektam.

Valēntīna Skujiņa (LU Latviešu valodas institūts)

Salikteņu formas izvēle un rakstība G. Manceļa vārdnīcā „Lettus“ un krājumā „Phraseologia Lettica“

Profesora Artura Ozola skatījumā Georgs Mancelis ir nozīmīgākais autors, kas 17. gadsimtā pārvarējis 16. gadsimta latviešu tekstu haotisko rakstību, ieviesdams kaut cik noteiktas normas, par latviešu rakstu valodas pamatu nostiprinot vidus dialekta zemgaliskās izloksnes. Pirmos rakstības normalizācijas principus G. Mancelis izstrādāja, lai latviešu valodas nepratēji un mazpratēji varētu vieglāk latviski rakstīto izlasīt un kaut cik pareizi runāt. G. Manceļa izstrādātie principi latviešu valodā pastāvēja vairāk nekā 200 gadu. Tāpēc G. Manceli uzskata par t. s. vecās ortogrāfijas nodibinātāju.

20. gadsimta 60 gados profesora A. Ozola vadībā tika veikti vairāki 17. gadsimta tekstu valodas pētījumi. Viens no tiem – par salikteņiem G. Manceļa vārdnīcā „Lettus“ un krājumā „Phraseologia Lettica“.

Ekscerpējot un izanalizējot pilnīgi visus šajās G. Manceļa publikācijās minētos latviešu valodas salikteņus, ir izdarīti secinājumi gan par G. Manceļa izstrādāto principu īstenošanu praksē viņa paša darbā, gan par salikteņu formas izvēli.

Referātā sniegta informācija par konstatētajām nekonsekvencēm salikteņu rakstībā, raksturota salikteņu pirmā komponenta formas izvēle, kā arī savienotājzīmes (resp. biedruzīmes) lietojums.

Inga Strungytė (Vilniaus universitetas)

XIX a. Rytų Prūsijos giesmyno *Wiffokies Naujes Giesmes arba Ewangeliski Pšalmai* ryšys su pietisto E. G. Woltersdorfo giesmių rinkiniais

Surinkimininkų reikmėms parengtame K. E. Mertikaičio (1775 – prieš 1856 ?) giesmyne *Visokios naujos giesmės arba evangeliški psalmai* (pradėtame leisti nuo 1800 m.; toliau – MerG) išspausdinta daugiau kaip du šimtai iš vokiečių kalbos verstų giesmių. Atlikta šaltinių analizė parodė, kad MerG vertėjai naudojosi ne vienu, bet keliais giesmynais, leistais tiek Karaliaučiuje, tiek kituose Prūsijos regionuose. Vienas iš tokių šaltinių – pietisto Ernsto Gottliebo Woltersdorfo (1725–1761) giesmių rinkiniai *Neue Lieder Oder Evangelische Pšalmen* (1749 Bunzlau, 1750 Bunzlau, 1752, Jauer, 1767 Berlynas, 1768 Berlynas).

Palyginus MerG su Woltersdorfo giesmynais, nustatyta, kad šio autoriaus giesmių vertimai nuolat papildydavo vis atsinaujinančius MerG leidimus. MerG paskutiniame leidime (1920, Šilokarčema, O. Sekunnos ir sūnaus spaustuvė) nustatytos 54 išverstos į lietuvių kalbą Woltersdorfo giesmės. Pirmajame išlikusiame MerG leidime (1817, Tilžė, J. H. Posto spaustuvė) identifikuota 16 į lietuvių kalbą išverstų Woltersdorfo giesmių.

1817 metų MerG leidime įdėta neaiškios autorystės giesmė *Rods Jezus Grieβnus priima*, Nr. 72 (ji be reikšmingų redakcinių pakeitimų greičiausiai perspausdinta iš knygelės *Jezus, tikkraffis Griekininkū = Prietelus*, Karaliaučius, J. H. Hartungo spaustuvė, 1755 arba iš vėlesnio šios knygelės leidimo). Šaltinių lyginimas su MerG parodė, kad tai yra Woltersdorfo giesmės „Ja, Jesus nimmt die Sunder an. So

ists, so wirds auch Wahrheit bleiben“ vertimas. Reikšmingas faktas, kad šis vertimas pirmą kartą buvo išspausdintas dar esant gyvam autoriui Woltersdorfiui.

Kitame MerG šaltinyje – Karaliaučiuje leistame ir vis atnaujintame pietisto Georgo Friedricho Rogall'io bažnytiniame giesmyne (pvz., *Kern Alter und Neuer Lieder* 1782, *Sammlung alter und neuer Lieder*, 1861) – šių Woltersdorfo giesmių nėra. Taigi MerG vertėjai veikiausiai tiesiogiai rėmėsi Woltersdorfo giesmynais.

Mindaugas Šinkūnas (Lietuvių kalbos institutas)

Keletas smulkmenų apie Kleino giesmyno ir maldyno spausdinimą

Karaliaučiuje išleisto Danieliaus Kleino giesmyno ir maldyno spausdinimo istorija nėra visiškai ištirta. Žinoma, kad giesmynas buvo parengtas jau 1653 metais, bet baigtas spausdinti tik 1667-aisiais. Apskaičiavus, kiek laiko XVII amžiaus spaustuvei reikėjo atspausdinti knygą, matyti, kad spaustuvininkas Reusneris vilkino darbą ne dėl techninių priežasčių. Tai rodo ir Kleino bendraminčių 1662 m. laiškas Prūsijos valdžiai. Jame Jonas Reusneris kaltinamas, jog pirmenybę teikia pelningesnių darbų spausdinimui. Nepaisant grasinimų, giesmyną spaustuvė spausdino dar ketverius metus. Darbus baigė spaustuvininko sūnus, paveldėjęs spaustuvę ir privilegijas 1666 m. Pranešime bus stengiamasi parodyti, kokių papildomų duomenų gali duoti pati knyga savo spausdinimo istorijai.

Dzintra Šulce (Liepājas Pedagoģijas akadēmija)

Vecais Stenders – latviešu valodas leksikas bagātinātājs

Publicējot darbu „Mūsu valoda, viņas vēsture un pētītāji“ (1934), A. Augstkalns tajā ir izvirzījis mērķi: „pasniegt zināšanas par valodas vēsturi, ko prasa latviešu valodas programma ģimnāzijas augstākajā klasē.“ Šis mērķis ir aktuāls arī mūsdienās, jo vecākajās klasēs skolu

programmā un mācību grāmatās valodas vēstures jautājumiem joprojām ir ierādīta nenozīmīga vieta.

Tas vēlreiz rosināja pievērsties valodas vēsturei un vienam no seno tekstu autoriem – G. F. Stenderam. A. Augstkalns kā galveno Vecā Stendera nopelnu min jaunu, paplašinātu valodas materiālu krājumu un norāda, ka Vecais Stenders savos darbos ir orientēts uz rakstu valodas „pareizību“, pievērsdamies arī izloksnes un rakstu valodas attiecībām.

Lai varētu spriest par Vecā Stendera devumu latviešu valodas vārdu krājuma bagātināšanā, referātā tiks pievērsta uzmanība ģeogrāfiskajiem un iedzīvotāju nosaukumiem vienā no populārākajiem Stendera darbiem „Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas“ (1774). Ar savu jauno pieeju svešu lietu skaidrojumā darbā lietotie nosaukumi un agrīnie termini joprojām rada interesi un ļauj spriest par svarīgu posmu mūsu valodas vēsturē.

Janina Švambarytė-Valužienė (Šiaulių universitetas)

Etnonimas tarmių žodynuose: vediniai ir semantika

Tautovardžiai, arba etnonimai, pastaraisiais metais susilaukė ir latvių, ir lietuvių kalbininkų dėmesio. Juos galima tyrinėti taikant ir derinant kelis metodus: psicholingvistinį, etnolingvistinį ir lingvistinį. Tautovardžių ir jų vedinių pateikiama ir įvairiuose tarmių bei šnektų žodynuose, kurių radimasis pastaraisiais metais itin skatinamas ir Lietuvoje, ir Latvijoje. Pranešime remiamasi medžiaga, pateikta žodynuose: Aloyzas Vidugiris, *Zietelos šnektos žodynas*, 1998 (toliau trumpinama ZtŽ); *Dieveniškųjų šnektos žodynas A–M*, 2005 (DvŽ); *Druskininkų tarmės žodynas*, 1988 (DrskŽ); Jonas Petrauskas, Aloyzas Vidugiris, *Lazūnų tarmės žodynas*, 1985 (LzŽ); Vytautas Vitkauskas, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, 1976 (DūnŽ); Vitas Labutis, *Daukšių krašto žodynas*, 2002 (DkŽ); *Zanavykų šnektos žodynas* T. 1 A–K, 2003, T.2 L–R, 2004 (ZnŽ I, ZnŽ II).

Pasirinkti analizuoti kaimyninių valstybių, su kuriomis Lietuva sieja konkreti vieta, bendri istoriniai įvykiai, kultūriniai ir ekonominiai ryšiai, etnonimai. Kaip žinoma, pietuose Lietuva ribojasi su Lenkija, vakaruose – su Rusija, šiaurėje – su Latvija, todėl aptarti

pasirinkti etnonimai *lenkas, polskas, polėkas; rusas, ruskis, maskolis; latvis, latgalis*. Kaip opozicija paimtas tautos, nesusijusios su konkrečia gyvenamąja vieta ir gyvenančios visose minėtose kaimyninėse šalyse, etnonimas *čigonas, cigonas*.

Išsamiuosiuose ir diferenciniame tarmių ir šnektų žodynuose iš aptariamų tautovardžių pasidaromi žodžiai papildo savarankiškų (laisvųjų) kaitomų kalbos dalių skyrių. Tai įvardijamosios (nominatyvinės) kalbos dalys: *daiktavardžiai, būdvardžiai, veiksmažodžiai* ir *prieveiksmiai*. Daiktavardžiai sudaromi su dešimčia priesagų, iš jų dariausias: slaviškos kilmės **-ka**, deminutyvinės vaikų pavadinimus pagal amžių nusakančios **-aitė** ir **-(i)ukas**, dariausia nomina loci priesaga, bet retesnė žmonių buvimo vietoms pavadinti **-ynas**, pvz.: *rusaitė* (ZnŽ), *maskauka, polka* (ZtŽ), *ruskis* (ZnŽ II, ZtŽ), *ciganka, cigonka, čigonka* (ZnŽ I, Ztž), *cigonynas, rusynas* (ZnŽ II, DrskŽ), *čigoniukas* (ZnŽ I), *čigonkaitė* (ZnŽ I). Būdvardžių vediniams populiariausia panašios, būdingos išorinės ar vidinės ypatybės turėtojo priesaga **-iškas** (*rusiškas, -a, cigoniškas, -a; latviškas, -a; lenkiškas, -a* (ZnŽ I-II, Ztž, DūnŽ, DrskŽ, Dvž). Veiksmažodžiai pasidaromi su parodomosios reikšmės (daryti tai ar tokį, kas pasakyta pamatinių žodžių) priesagomis **-(i)uoti** ir **-yti(s)**, pvz.: *rusytis* (ZnŽ II, DrskŽ), *lenkyti* (DrskŽ), *rusiškuoti* (DrskŽ), *cigonuoti* (DūnŽ), *lenkuoti* (ZnŽ II). Prieveiksmių darybai pasirenkama priesaga **-ai** (*rusiškai* (DūnŽ, Ztž, Lzž), *čigoniškai* (DūnŽ), *latviškai* (DūnŽ), *lenkiškai* (DrskŽ, Ztž, ZnŽ II, Dvž). Dūrinių minėtuose žodynuose nėra gausu, o visi jie dažniausiai suduriami be jungiamojo balsio iš daiktavardžių (*lenkmetis* (ZnŽ II), *ruskapinės* (ZnŽ II), *rusmarkė* (ZnŽ II)).

Etnonimų vediniai papildo ne tik tarmės, šnektos, bet ir bendrinės kalbos leksikos sluoksnį. Kai kurie jų yra tapę liaudies medicinos terminais (*čigonėlis*, dirvinė buožainė (ZnŽ I)).

Vediniuose galima išvelgti aksiologines tautos nuostatas. Kiekvienas etninės grupės atstovas vertinamas pagal du kriterijus – *bendražmogiškąjį* ir *valstybinį*. Kaip žmogų lietuviai kitatautį vertina pagal darbą, kalbą, gyvenimo būdą, išvaizdą, gymį, elgesį, amžių, religiją. Tai pat svarbu pabrėžti tautos išskirtinumą, kitoniškumą. Vertinant pagal valstybinį kriterijų, išryškinama valstybės vykdoma politika, susijusi su draudimais, jėgos struktūrų veikla.

Ļ tarminius žodynus yra patekę nedaug etnonimų ir jų vedinių. Pirmiausia minėtinas rengėjų aklas sekimas Lietuvių kalbos žodynu. Kai kuriuose jų esama pažyma - kaip bk (kaip bendrinėje kalboje). Kita priežastis – menka tarminių žodynų leksikos imtis neleidžia atskleisti tarmės ar šnekotos leksikos semantinės įvairovės. Padėtis pasikeis, jei tarminiai žodynai būtų nuosekliau rengiami, būtų išsamieji ir nevienatomi, o tai leistų pateikti daugiau leksikos vienetų, o žodžių straipsniuose – daugiau ir įvairesnių pavyzdžių.

Anta Trumpa (LU Latviešu valodas institūts)

Latviešu valodas seno tekstu korpus un latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca vārdu semantisko pārmaiņu izpētē

Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca (16.–18. gs.) tiek veidota, izmantojot visus latviešu valodas seno tekstu korpusā ietvertos vārdus. Seno tekstu korpusā pašreiz ietilpst 29 avoti, kuros kopā ir aptuveni miljons vārdlietojumu, taču korpus tiek pakāpeniski papildināts ar arvien jauniem avotiem.

Topošās latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas autori līdz šim ir apstrādājuši vairāk nekā 150 šķirkļus (*a* burtu un daļēji arī *b* burtu), neskaitot īpašvārdus, kas tiek apstrādāti atsevišķi. Veidojot latviešu valodas vēsturisko vārdnīcu, pagaidām netiek apstrādāti visi seno tekstu korpusa vārdi pēc kārtas, bet tiek sagatavoti paraugšķirkļi, tā lai tiktu pārstāvētas dažādas vārdšķiras un lai ātrāk varētu saskatīt tās problēmas, kas vārdnīcas veidotājus sagaida, strādājot ar katru no tām. Tomēr arī šāds, nepilnīgs materiāls jau rāda kaut kādas tendences.

Parasti tiek uzskatīts, ka salīdzinājumā ar citiem valodas līmeņiem vismainīgākais ir tieši vārdu krājums, ar to saprotot arī vārdu nozīmes. Turpretī līdz šim sagatavotajos latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas paraugšķirkļos ir vērojams ne mazums fonētisku un morfoloģisku atšķirību no mūsdienu latviešu literārās valodas, ir sastopamas arī daudzas leksēmas, kuras mūsdienās vairs netiek lietotas, taču vārdu nozīmes ir mainījušās salīdzinoši nedaudz.

Referātā tiks aplūkoti tikai daži no tiem vārdiem, kuriem kāda no latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā fiksētajām nozīmēm atšķiras no mūsdienu latviešu literārajā valodā pazīstamajām šā vārda nozīmēm (*aiza* ‚sprauga, plaisa (piemēram, kokā)‘, *aizbāzt* ‚apklusināt, apstādināt‘, *balstīties* ‚paaugties, augt tālāk (par kāpostiem)‘, *bāriens* ‚ķilda, strīds‘, *bāršana* ‚strīdēšanās, bāršanās‘, *bārējs* ‚ķildnieks, strīdnieks‘). Pamatojoties uz seno tekstu korpusā atrodamajiem piemēriem, referātā tiks mēģināts īsi izanalizēt šo vārdu nozīmes pārmaiņas gaitu, pievēršot uzmanību arī tam, kā šīs pārmaiņas tiek atspoguļotas latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā.

Edmundas Trumpa (Latvijas Universitāte)

Par zilbes intonācijām Rucavas izloksnē

Vidus dialekta kursiskā Rucavas izloksne pieder divu pamatintonāciju apgabalam – tiek izšķirta stieptā un „nestieptā“ intonācija, kas ir radusies, krītošajai intonācijai saplūstot ar lauzto.

Vairākos avotos tiek atkārtots J. Endzelīna apgalvojums, ka dažos Lietuvas pierobežas pagastos (iespējams, lietuviešu valodas ietekmē) stiepto intonāciju var izrunāt krītoši (Endzelīns 1922, 22; Endzelīns 1951, 41; Ābele 1923, 41; Rudzīte 1964, 68). Šī fakultatīvā stieptās intonācijas pāreja krītošajā Rucavas, Nīcas, Gramzdas un Bauskas izloksnē ir atspoguļota kartēs (Rudzīte 1993, 370; sk. interpretācijas Андронов 1996, 207, 1. un 2. karte).

Tradicionāli tiek uzskatīts, ka Kurzemē un Zemgalē „nestiepto“ intonāciju izrunā vairāk kā lauzto (Rudzīte 1964, 50, 67). Turpretī A. Ābele, kas ir sīkāk aprakstījusi Rucavas izloksnes intonāciju variantus (1927, 112–117), konstatēja, ka izloksnē lauztās vietā lietotā intonācija „neatbilst pilnīgi ne vidus izlokšņu lauztajai, ne krītošajai.“ Tās vietā dzirdama tipiska kāpjoši krītoša intonācija bez kāda lūzuma. Šo īpatnību, kas spilgti fiksēta galvenokārt uzsvērtajās zilbēs, valodniece mēģināja saistīt ne tik daudz ar lietuviešu cirkumflektēto (t. i., kāpjoši krītoši intonēto) zilbju tipa tiešu piesavināšanos, cik vispār ar pakāpenisku intonācijas tipa maiņu. Lauztās intonācijas (kas pēc būtības ir kāpjoša, sal. Dundagas fonētikas aprakstu, Ābele 1926, 23–24) izžušanu ietekmējot tas, ka

Rucavas izloksnē dinamisku (kāpjoša tipa, diftongisku) zilbes akcentu lēnām nomainot ekspiratorisks (krītoša tipa, monoftongisks) zilbes akcents, kāds ir raksturīgs lietuviešiem. Šāda tipa zilbes izrunai ir vajadzīgs lielāks izdvesums, bet mazāks runas orgānu saspriegums. A. Ābele apgalvo, ka, iespējams, tieši šī iemesla dēļ arī stiepto intonāciju izloksnē mēdz izrunāt kā kāpjoši krītošu, tādējādi veicinot intonāciju sistēmas sabrukumu.

Materiāls, savākts 2006. gada vasarā Nidā, Papē, Geistautos, Rucavas tuvākajā apkaimē, liecina, ka stieptā intonācija kā tips vēl nav pilnībā izzudusi, savukārt lautzā intonācija uzsvērtajās saknes zilbēs tik tiešām tiek izrunāta ļoti reti (ir pārgājusi kāpjoši krītošā). Tādēļ nevar apstiprināt A. Ābeles pieņēmumu, ka „intonācija runātāja apziņā nav vairs cieši saistīta ar noteiktu nozīmi“, t. i., notikusi intonāciju opozīcijas defonoloģizācija. Referātā tiks analizētas minimālo pāru (piem., *luōks* : *lūoks*² (<*luōks*²), *dēli* : *dēli* (<*dēli*), *krītu* : *krītu* (<*krītu*)) zilbes intonāciju akustiskās pazīmes (kvantitāte, tonis, intensitāte, formantu struktūra), parādīts, kuras no tām ir noteicošas.

Iespējama intonāciju maiņa (lauztās intonācijas zudums) var tikt interpretēta nevis kā lietuviešu valodas ietekmes, bet iekšējas dialekta attīstības rezultāts. Lai pārbaudītu šo apgalvojumu, ir nepieciešama citu kursisko izlokšņu sīkāka izpēte.

Nijolė Tuomienė (Lietuvių kalbos institutas)

Dabartiniai Varanavo apylinkių vietovardžiai

Pranešime bus aptariamas vienas Varanavo rajono (Baltarusija, Gardino sritis) apylinkēs 31 oikonimo ir 159 mikrotoponimū funkcionavimas daugiakalbėje aplinkoje, vartojimo specifika, oficialiū ir šnekamosios kalbos formū santykis. Bandoma paaiškinti šių vardu kilmę.

Medžiagos analizė rodo, kad kaimo vardai – oikonimai – turi net keturias formas: baltarusiū, rusū, lietuviū, lenkū kalbū, o vietovardžiai – mikrotoponimai – tik dvi – lietuviū ir baltarusiū. Kiekvienas iš variantū turi tam tikrą vartojimo sritį, aplinkybes, kurios pranešime bus aptartos detaliau.

Šiandieninių Varanavo apylinkių kaimų vardai – oikonimai – iš esmės yra baltiškos kilmės. Didžioji jų dalis vienaip ar kitaip ir įvairiu metu yra suslavinta. Nors šiandien sunku pasakyti, kuris iš tų kaimų pavadinimų yra slaviškas iš prigimties, o kuris – suslavintas.

Lietuviškiausi Varanavo apylinkėse yra vietovardžiai – mikrotoponimai. Jie išlikę ir tuose kaimuose, kur lietuviškai daugiau nei pusę amžiaus nekabarna. Viena iš priežasčių gali būti ta, kad vietovardžiai funkcionuoja tik gyventojų šnekamojoje kalboje – žodine forma perduodami iš kartos į kartą.

Periferinių šnektų onomastikos tyrimai apskritai leidžia aiškiau suvokti kalbų tarpusavio sąveikos mechanizmą. Papildo ir patikslina šio krašto kalbos istorijos duomenis.

Pēteris Vanags
(Latvijas Unversitāte, Stokholmas Universitāte)

***Erstlinge Lettischen Drucks* – Fīrekera grafētika iespiestā veidā**

17. gs. daudz tika domāts par latviešu rakstības uzlabošanu, kas izpaudās dažādās grafētikas un ortogrāfijas sistēmās, ko lietoja Elgers, Mancelis, Gecelis, Reiters un citi latviešu rakstu autori. Savdabīgu un visai pilnīgu sistēmu bija izstrādājis Kristofors Fīrekers (ap 1615–1684 vai 1685). Tā vislabāk pazīstama no dažiem viņa manuskriptiem. Tomēr arī uz iespiestā veidā lietoto latviešu rakstu grafētiku un ortogrāfiju tā atstāja savu iespaidu, kas visnozīmīgāk izpaudās līdz ar Kurzemes baznīcas rokasgrāmatas un Bībeles izdošanas sākumu 1685. gadā, kad sāka lietot Bībeles redakcijas komisijas pieņemto ortogrāfiju. Taču vairāki Fīrekera grafētikas elementi iespiestā veidā zināmi jau vismaz kopš 1671. gada, un ir pamats hipotēzei, ka eksistējis arī atsevišķs dziesmu izdevums tieši Fīrekera ortogrāfijā – ar iepējamo nosaukumu *Erstlinge Lettischen Drucks*. Referāts veltīts šo faktu analīzei un hipotēzei par Fīrekera grafētikas veidu šai iespējamajā izdevumā.

Piezīmes par latviešu valodas statīviem XVII gadsimta tekstos

Baltu un slavu valodās darbības vārdiem ar galotni *-i* ir galvenokārt statīva nozīme. Tiem bija arī raksturīga fleksija, infinitīvs ar piedēkli *-ē-* un *i*-rindas celmi, piem., *turim* : *tveram* (lie. *turēti* : *tvérti*).

No otras puses, bez statīviem, latviešu un lietuviešu valodā sastopama vēl intransitīvu duratīvu darbības vārdu klase ar galotni *-a*, piem., *teku* : *tecēt* (lie. *tekēti*).

Kad tagadnes 3. pers. pazuda gan *-i*, gan *-a*, abos tipos savienojas 2. un 3. pers. galotnes. Paralēlo parādību var pamanīt arī žemaišu dialektā, piem. *tikū* ,*tikiu*[‘], *tiki*, *tik* ,*tiki*[‘], *tikam* ,*tikime*[‘], *tikat* ,*tikite*[‘]. Tā kā gan darbības vārdiem ar *-i*, gan darbības vārdiem ar *-a* tagadnes 1. pers. galotne ir identiska, tad bieži konjugācijas tips ar *-i* mēdz būt pārveidots par tipu ar *-ja*, piem., lie. *sédime* – la. *sēžam*.

Līdzīgas pārmaiņas ir raksturīgas arī latviešu valodai, izloknes daļā: *guļu* (lie. *guliū*), *guli* (lie. *guli*), *gul* (lie. *gūli*), *gulim* (lie. *gūlime*), *gulit* (lie. *gūlite*), bet pārsvarā, kā arī literārajā valodā *guļu*, *guli*, *guļ*, *guļam*, *guļat*, blakus retāk sastopamam tipam *gulu*, *guli*, *gul*, *gulam*, *gulat*.

XVII gs. tekstos var sastapt visus iepriekšminētos tipus, piem., *gullim* (part. praes.), *gulišchu* (part. praes. masc. acc. sg.), *stahwim* (part. praes.), *stahwišchus* (part. praes. masc. acc. pl.), *dfirrschu* (1. pers. praes. sg., sal. lie. *girdžiū*), *dfirdi* (*dfirrdi*) (2. pers. praes. sg., sal. lie. *girdi*), *dfirrsch* (*dfirrsch*) (3. pers. praes. sg., sal. lie. *girdi*). Tekstos ir arī formas, kas nav sastopamas izloksnēs un nav minētas Endzelīna gramatikā, piem., *gullite* (part. praes. acc. sg.).

Par kādu ceļa izteikšanas līdzekli Mikaloja Daukšas *Postillā*

Seno lietuviešu rakstu tulkojuma raksturs akcentēts ne vienu reizi vien. Pirmās iespīstās grāmatas Lielajā Lietuvā – *Katehismu* (1595. g.) un *Postillu* (1599. g.) – tulkotājs M. Daukša mēģinājis pārtulkot precīzi, nenovirzoties no poļu avotiem. It īpaši to var teikt par 630 lappušu *Postillu*, kurā M. Daukšas brīvu interpretāciju ir pavisam maz.

Pētot M. Daukšas valodu un secīgi salīdzinot tekstu ar tulkojuma avotiem, redzamas poļu valodas ietekmes sekas. Neapšaubāmi, M. Daukšam dzimtā ir bijusi lietuviešu valoda, bērnībā poļu valodu viņš nav pratis, tomēr, dzīvojot 16. gs. daudzvalodu vidē, viņš nav izvairījies no citu valodu, īpaši poļu un latīņu valodas, ietekmes. Šajā referātā mēģināts parādīt kādu ceļa izteikšanas līdzekli, kas M. Daukšas tekstā ir radies kā citu valodu interferences rezultāts. M. Daukšas teksta dati tiek salīdzināti ar dažu 16.–17. gs. lietuviešu tekstu materiāliem.